

MEMÒRIA D'UN EXILI

Vaixells sense retorn

Aquest article, finalista del Premi «El Temps» de periodisme, 1988, és una síntesi del treball original presentat al concurs.

Manuel Garcia

L'escriptor Max Aub en el camp de concentració de Djelfa (Algèria), 1942. Dalt, eixida dels republicans en direcció a la Jonquera, 1939.

Quan la primavera de 1937 València era la capital del govern de la Segona República Espanyola i la ciutat vivia enfonsada en el drama col·lectiu d'una contesa, al carrer dels Roters, vivia un xiquet. L'anomenaven Vicent. Aquella primavera del 1937, va començar, sense imaginar-ho, la gran aventura de la seua vida.

Vicent Carrion, fill petit d'una família molt modesta —els pares treballaven com a porters— anava, com tots els xiquets menors de la seua generació, al col·legi nacional cada dia. I a les hores lliures i cada cap de setmana, es juntava amb els seus amics i se n'anava, propet de casa, vora el riu Túria, a jugar a les Alberedetes. Tenia a penes 13 anys.

D'alguna manera, Vicent Carrion

Fos, nascut a València, un 3 de novembre de 1923, no podia imaginar-se que aquelles vacances de Pasqua del trenta-set, faria les darreres corregudes, amb els seus amics, vora riu, les darreres festes a casa i les darreres emocions juvenils, al cap i casal.

Per a ell, como per a molts xiquets valencians, madrilenys, catalans, bascos, andalusos, etc., començava l'èxode de la seua vida. Era l'inici de l'evacuació a l'estranger dels xiquets. El preàmbul històric de l'exili de la guerra civil espanyola.

Els xiquets de Morelia

Cinquanta anys després, a la ciutat de Morelia, capital de l'estat de Miquoacan, als Estats Units de Mèxic, Vicent Carrion, passats els 65 anys, ja jubilat, viu amb la seua muller, en un barri, un poc allunyat del centre de la ciutat, gaudint, un poc, del repòs

d'una vida agitada que començà al País Valencià, va recalcar uns anys als Estats Units de Nord-Amèrica i va madurar definitivament a Mèxic.

Quan li demanem pels seus records de la guerra, lluny de la seva pàtria d'origen, en l'afable calma dels afores de Morelia, Vicent Carrion, mestre, professor d'idiomes i escriptor, fa un gest d'amargura, alça la mà dreta entre el seu cap i amb una mirada afaeble, em diu: «Les imatges que més m'impactaren foren els bombardejos. Les nits en la foscor. I les gents, milicians potser, disparant, des de les finestres, amb els llums encesos. Tampoc oblide, les cues per a comprar el pa. ¡Home!, un ambient de terror col·lectiu, no existia. Érem a centenars de quilòmetres del front. Mal que bé, podíem menjar».

Efectivament, en la primavera de 1937, el Ministeri d'Instrucció Públi-

Mig milió de refugiats

Amb aquella expedició s'iniciava, d'alguna manera, l'exili espanyol dels anys trenta que, un poc més tard, a la fi de la primavera de 1939, va adquirir trets tràgics, amb el pas per la frontera hispano-catalano-francesa, de vora 500.000 refugiats.

Entre els milers de persones que se n'anaren a refugiar-se a França, una família d'origen valencià, que aglutinava, de fet, tres famílies molt representatives de la cultura democràtica dels anys trenta —els Ballester-Gaos-Renau— va eixir amb moltes dificultats pel febrer de 1939, poc abans de l'entrada de les tropes franquistes a la capital catalana. Ens referim a Manuela Ballester Vilaseca, pintora valenciana, esposa de Josep Renau, mare de dos fills en aquella època —Ruy i Julietta—, que, des de la Bisbal fins a la

tant de salvar la seva vida i de la seva família, dels responsables polítics dels partits, dels sindicats, de les diverses organitzacions culturals de l'època, va ser tot un drama propi d'un èxode en massa.

Entre els refugiats va creuar, a peu, un periodista i escriptor valencià d'idees republicanes, famós durant la contesa per les representacions d'una peça teatral, escrita conjuntament amb l'erudit valencià Francesc Almela i Vives. Parlem de Josep Bolea, autor de l'obra teatral *Lenin, escenes de la revolució russa*, estrenada, per cert, en castellà, durant aquella època en diverses ciutats de la península (València, Castelló, Barcelona, etc.).

A la ciutat de Mèxic, fa uns anys, abans de morir, Josep Bolea, relatava així la seua exida del país:

«Jo vaig arribar als camps de concentració francesos a peu, poc després que donaren l'ordre de deixar el Castell de Figueres, última seu del govern de la República Espanyola. Juntament amb els companys de la Subsecretaria de Propaganda, prenguérem el camí, la carretera, d'eixida al país veí. Va ploure tota la nit. Passàrem els controls policials de la Jonquera, amb les robes mullades i el cos ple d'humitat fins als ossos.»

Així, a poc a poc, bona part de la *intelligentsia* valenciana dels anys de la república, l'anomenada Generació dels Trenta, eixia a l'exili. Escriptors en la llengua del país com Estanislau Alberola, Eduard Buil, Francesc Bosch Morata, Angelí Castanyer, Ernest Guasp, Juli Just, Felip Melià, Frederic Minyana, Artur Perucho, Francesc Puig Espert, Joan Sapina, etc. Escriptors en llengua castellana, com Max Aub, Virgili Botella Pastor, Ricard Bastid, Josep Bolea, Bernat Clariana, Juan Gil Albert, Julià Gorkín, Juli Mateu, José-Ricardo Morales, Ricardo Orozco, Manuel Pomares, Tomás Segovia, etc. Periodistes com Francesc Alcalà Llorente, Vicent Fe Castell, Francesc Fe Alvarez, Francesc Llorca Die, Àlvar Pascual Leone, Alard Prats Beltran, Vicent Talon, etc.

I tants i tants artistes, professors universitaris, científics, arquitectes, artistes de cine, ràdio i teatre, etc., que van nàixer al País Valencià, es formaren a Alacant, Castelló o València, en els temps de la Dictadura del General Primo de Rivera, donaren els primers passos professionals en els temps de la Segona República Espanyola i maduraren la seva obra després de passar pel drama d'una contesa, el dolor d'un èxode, el trauma d'un transterrament a l'exili africà, europeu o americà.

Grup de xiquets de l'expedició «Los niños de Morelia».

ca, per una part, i el Ministeri de Justícia, per l'altra, decidiren evacuar cap a l'estranger grups de xiquets de les ciutats sotmeses a bombardejos o amb perills evidents provocats pels enfrontaments de la guerra civil.

En fer memòria, mig segle després, entre els transterrats del preludi de l'èxode, ahir xiquets de la guerra, avui avis de l'exili, amb una vida esgotada lluny de la pròpia terra, més enllà de l'Atlàntic, recorden que alguns dels responsables dels grups de nens evacuats en plena contesa eren valencians.

Responsables del grup «Niños del Pueblo Español», de vora 500 xiquets i xiquetes, que eixiren de Barcelona a França en direcció a Mèxic, en el vapor *Mexique*, que arribà, l'estiu de 1937, al port de Veracruz, van ser, entre altres mestres, metges i infermeres, els valencians Josep Martínez Aguilar i la seva muller Dora Pascual.

frontera, va fugir amb tota la família Ballester-Gaos-Renau, entre els que es trobaven la mare, dues germanes fadrines i els xiquets.

Al cap de tants anys, i en un dels viatges que encara fa de Berlín a València, la viuda de Josep Renau, ens testimoniava d'aquesta manera els records de l'eixida d'aquest país:

«Nosaltres ens n'anàrem de Barcelona a la Bisbal, on tenia una amiga, mestra, ben relacionada amb els contrabandistes de l'època. Alejandro, el germà del meu marit, ens va acompanyar fins al poble que li he dit. Amb la petita als braços i el xiquet de la mà, la mare i les dues germanes caminàrem un dia cap a la frontera.»

Els camps de refugiats

El pas de la frontera de l'exèrcit republicà vençut, dels demòcrates trac-

Francesc Alcalà Llorente, economista, escriptor i periodista i la seua dona, Margarida Escolano, responsabilitzats de l'evacuació de centenars de xiquets per l'Àfrica i l'Europa, eren al Rosselló, exactament a Perpinyà, quan va esclatar la contesa mundial. Cinquanta anys després, a la Ciutat de Mèxic, fan memòria d'aquella delicada situació:

«En aparèixer, el 1941, la llista de condemnats a mort, pels *soi-disants* delits, justificats pel General Franco i els seus vils seguidors, de rebel·lió militar i alta traïció, el meu nom i el de la meua muller, apareixen en aquelles llistes. Llavors, les esperances de retorn deixaven de tenir sentit. I haguérem de pensar, seriosament, en l'expatriació.»

L'altra opció històrica es va plantejar, diuen, entre anar a un dels dos països més solidaris amb la República Espanyola: l'URSS i Mèxic.

Entorn de les possibilitats esmentades, un altre testimoni de l'època, Lluís de Llano, advocat, fill del governador militar de Catalunya durant la contesa, el general Francesc Llano de la Encomienda, tinent de l'exèrcit popular, durant els anys de la lluita civil, professional posteriorment de la ràdio i la televisió mexicano-nord-americana, vinculat actualment a la vice-presidència de Televisa, a la ciutat de Mèxic, ens confessava:

«L'opció d'anar als països socialistes crec que no li va passar mai pel cap al meu pare. Encara menys a mi mateix. Ni al meu germà. Vostè sap molt bé, si coneix la història de la guerra civil espanyola, que ningú anava a l'URSS si no era militant del Partit Comunista Espanyol o del Partit Socialista Unificat de Catalunya, en el cas dels catalans. I la nostra família, evidentment, no era comunista. Nosaltres érem, simplement, liberals, republicans i, això, és clar, antifranquistes. ¿Per què marxàrem a Mèxic? Perquè era el país amb el qual teníem relacions familiars.»

La sort d'altres professionals de la cultura a França després de la desfeta no va ser similar.

Hi ha un cas particular, dramàtic, peculiar. El del director del Teatro El Buho, secretari del Consell Nacional de Teatre en guerra, agregat cultural de l'Ambaixada de la República Espanyola a París, més conegut per Max Aub.

Max Aub, que havia eixit de Barcelona en direcció a París per fer el muntatge de *Sierra de Teruel* amb André Malraux i la resta de l'equip de producció del film, seria arrestat, poc després d'esclatar la Segona Guerra Mundial. El seu itinerari de camp de concentra-

ció en camp de concentració el fa patir, entre altres, el camp du Vernet d'Ariège, l'estadi Roland Garros —convertit en camp d'empresonament durant la invasió nazi— i el Camp de Djelfa a Algèria.

Des de 1939 a 1942 Max Aub pateix els sofriments propis de la desfeta i els horrors dels camps de concentració propiciats per les autoritats franceses, col·laboracionistes de les tropes militars d'Adolf Hitler.

Fernando Gamboa, que va arribar a València, l'estiu de 1937, formant part de la LEAR (Lliga d'Escriptors i Artistes Revolucionaris) de Mèxic, com a delegat del II Congrés Internacional d'Escriptors en Defensa de la Cultura, on va fer la primera exposició, com a museògraf, de la seva vida, titulada *100 Anys de Gravat Revolucionari Mexicà* (València, 1937) i va conèixer, entre altres, els intel·lectuals de les famílies Ballester-Gaos-Renau, declarava,

La família Renau-Ballester a Mèxic, 1945. (Foto Josep Renau.)

Els vaixells sense retorn

L'etapa de 1939 a 1942, aproximadament, defineix la dispersió dels refugiats en els tres continents on van a parar el republicans, després de finalitzada la guerra civil espanyola.

Segons sembla, els militants comunistes se'n van a l'URSS i més tard, algun que altre, és redistribuït per alguns països del camp socialista: Romania, Polònia, Iugoslàvia, etc.

Els republicans, en general, es beneficien de l'actitud solidària de Mèxic que a través de diverses legacions diplomàtiques distribuïdes per França, accepta milers de famílies de refugiats espanyols, entre ells, molts nascuts a Alacant, Castelló i València.

Curiosament, el primer vaixell que va emportar-se els xiquets anomenats *Ninos de Morelia*, l'estiu de 1937, de Bordeus a Veracruz, el *Mexique*, uns anys després, l'estiu de 1939, tornaria a fer el viatge, amb una important expedició d'exiliats.

Els noms dels vaixells *Ipanema*, *Mexique*, *Sinaia*, entre altres, constitueixen, en certa mesura, la flota dels vaixells de l'exili. Però d'un exili sense retorn.

Testimoni d'excepció d'aquesta experiència va ser el museògraf mexicà

fa cinc anys, a la investigadora hispano-mexicana Montserrat Alvira:

«Quan arriba la derrota, Mèxic obre els braços i posa d'actualitat la seva política d'asil. En aquell instant, Lázaro Cárdenas era el gran impulsor de la democràcia i el seu govern donava la batalla de l'expropiació petrolera al seu país. El Mèxic cardenista es posava dempeus davant l'arrogància de les nacions poderoses. Cárdenas havia expropiat el petroli i ningú com ell podia entendre la injustícia, de forma que quan mig milió de republicans ix en direcció a França o l'Àfrica del Nord, el president Cárdenas posa en vigència la política d'asil.»

Respecte a les característiques de l'emigració espanyola a Mèxic, més endavant conclou:

«Hi ha una cosa molt bella que acredita aquesta emigració... És una emigració blanca, sense malfaeners ni vividors. Ara bé, a tot això cal afegir i afirmar que ha estat molt important per tots els aspectes i les aportacions que han donat a Mèxic al llarg dels últims quaranta anys.»

Aquesta és, un poc, la història d'uns vaixells sense retorn, que s'emportaren a la fi de la contesa una part important de la intel·ligència valenciana democràtica dels anys trenta. □